
»Prekrasni arhitektov sen o našem Pantheonu« – Plečnikovi neuresničeni načrt za slavnostno pokopališče zaslužnih Slovencev

Franci Lazarini, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Maribor in ZRC SAZU,
Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana

Prispevek obravnava neuresničene načrte Jožeta Plečnika za »Častno pokopališče zaslužnih Slovencev«. V sklopu urbanističnega urejanja Bežigrada, severnega dela Ljubljane, se je arhitekt posvetil tudi ureditvi območja opuščenega pokopališča pri sv. Krištofu, kjer bi poleg povečave tamkajšnje cerkve in gradnje novega monumentalnega sakralnega objekta (Hrama slave) uredili tudi spominski park, ki bi kot Slovenski panteon ključno pripomogel h kreiranju zgodovinskega spomina in spodbujanju narodne zavesti. Projekt zaradi drugačnih želja lastnika zemljišča, ljubljanske škofije, ni bil uresničen, njegov edini ostanek je spominski park Navje, ki že zaradi majhnih dimenzij nikoli ni igral vloge, kot bi jo prvotna zamisel.

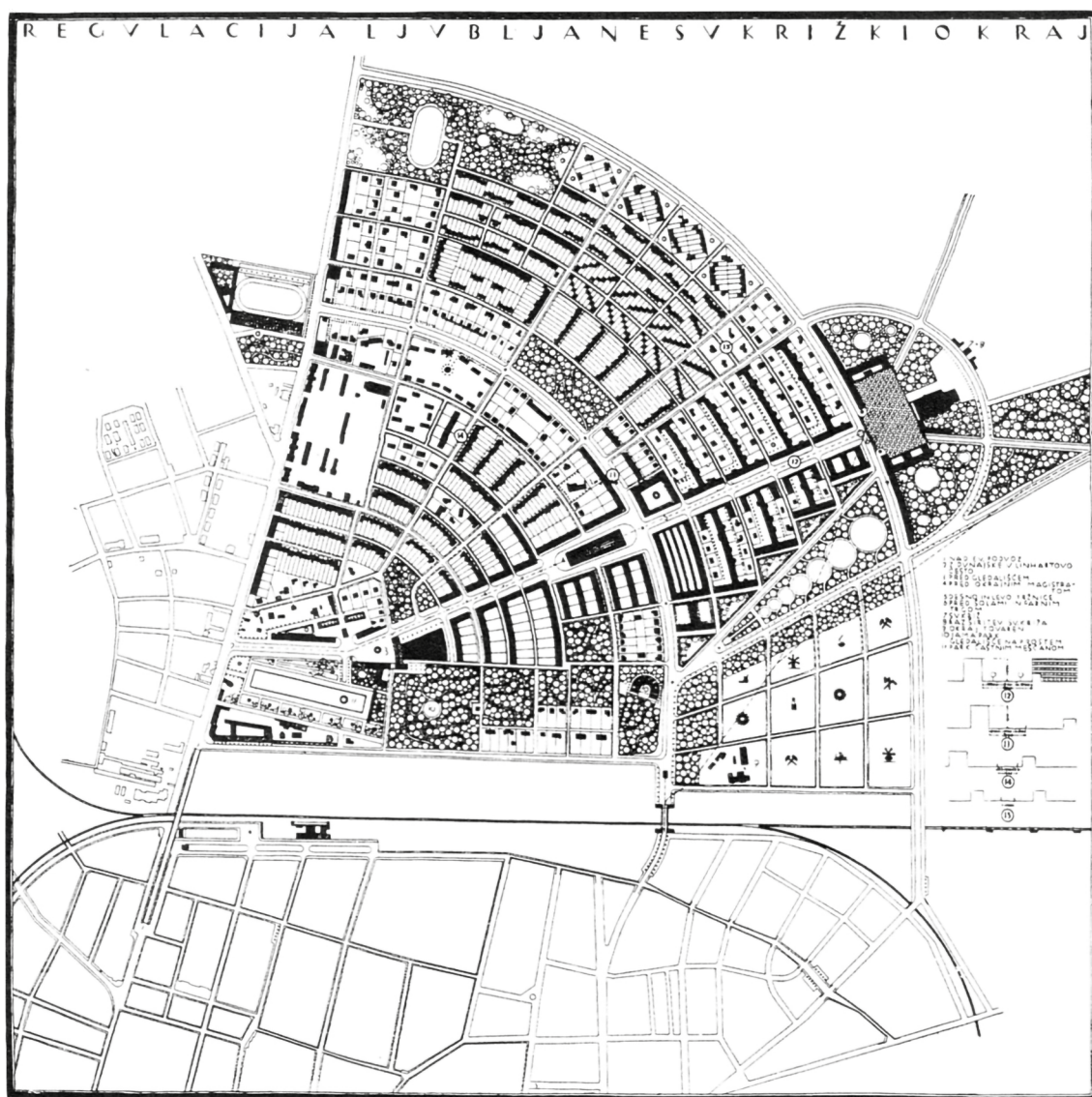
Ključne besede: Jože Plečnik, Ljubljana, Navje, nacionalni panteon, zgodovinski spomin

The article discusses the unexecuted plans for “Honorary cemetery of important Slovenians”, designed by architect Jože Plečnik. In the frame of urban planning of Bežigrad, northern part of Ljubljana, the architect also dealt with the territory of the abandoned St. Christopher cemetery, where the enlargement of St. Christopher church, new monumental church (Hall of Fame) as well as memorial park has been planned. The latter should become a Slovenian Pantheon and as such play an important role in creating historical memory and promoting national consciousness. Due to the different wishes of the owner of the area, Diocese of Ljubljana, the project was never executed, its only remaining is Navje memorial park, which has, due to much smaller dimension, never played the same role as Plečnik’s original idea would.

Key words: Jože Plečnik, Ljubljana, Navje, national pantheon, historical memory

Dvajseta in trideseta leta 20. stoletja predstavljajo obdobje, ko je Ljubljana precej spremenila svoj videz. K temu je poleg precejšnjega povečanja prebivalstva prispevala težnja, da bi prestolnica Slovencev v novi državi južnih Slovanov dobila vse za narod pomembne kulturne ustanove in njim pripadajoče objekte, pa tudi, da bi izgubila videz avstrijskega provincialnega mesta, pri čemer je ključno vlogo igral arhitekt Jože Plečnik (1872–1957), s svojimi izjemnimi arhitekturnimi in urbanističnimi rešitvami. Pričujoči prispevek obravnava njegove

pretežno neuresničene načrte za ureditev območja opuščenega pokopališča pri svetem Krištofu za Bežigradom. Medtem ko so se starejše študije ukvarjale zlasti z urbanističnim pomenom projektov (Prelovšek 1992, 276; Krečič 1992, 219–24; Stabenow 1996, 62–66; Prelovšek 2017, 328–29), monumentalno cerkvijo (t. i. Hramom slave) (Prelovšek 1992, 306–7; Prelovšek 2017, 365–66) ali povečavo nekdanje pokopališke cerkve sv. Krištofa (Krečič 1992, 257–61; Valena 2013, 348), pa se pričujoči prispevek osredotoča na neuresničene načrte za ureditev slavnostnega pokopališča

Slika 1: Jože Plečnik: Regulacijski načrt za Svetokriški okraj, Ljubljana, 1928 (po: Plečnik 1929).

zaslužnih Slovencev, s katerim bi mesto dobilo svojevrsten nacionalni spomenik, ki bi imel pomembno vlogo pri oblikovanju narodne zavesti in spodbujanju domoljubja.

Bežigrad, severni del Ljubljane, je v obravnavanem času izmed vseh mestnih predelov doživel največji gradbeni razcvet. Medtem ko je prvi urbanistični načrt za Bežigrad že leta 1898 izdelal Maks Fabiani (1865–1962), ki je ta del mes-

ta zasnoval skladno s sodobnimi urbanističnimi smernicami, s pravokotno se sekajočo ulično mrežo in predstavitevjo železniške proge, ki bi omogočila nadaljevanje glavnih cest iz centra (Fabiani 1899, 5–12; Pozzetto 1983, 37–38; Krečič 1992, 221–22; Pozzetto 1997, 110–11; Mihelič 2008, 9), pa je do večjih gradbenih posegov prišlo šele po prvi svetovni vojni, pri čemer se je Fabianijev načrt, uradno odobren 1901, izkazal za neiz-

vedljivega, ker ni upošteval obstoječih parcelnih mej, zaradi česar bi bile potrebne obsežne komsacije (Lenarčič 1940, 36, 41; Krečič 1992, 220). Problematiko je mestna oblast leta 1918 formalno rešila z odločitvijo o izdelavi regulacijskega načrta, ki je upošteval dejanske parcelne meje, ni pa se oziral na prometne, gospodarske in estetske vidike. Prav njegova pretirana liberalnost je povzročila nekaj daljnosežnih napak v zasnovi Bežigrada, načrt pa so že pred sredino dvajsetih let zavrgli (Lenarčič 1940, 42–44). Do pomembnejšega premika je prišlo šele 1924, ko je vodja mestnega gradbenega urada inž. Matko Prelovšek (1876–1955) Plečnika povabil k pripravi novega urbanističnega načrta za severni del mesta.¹ Tako je leta 1928 arhitekt izdelal regulacijski načrt za Svetokriški okraj (kot je po cerkvi sv. Križa pred novim pokopališčem, Bežigrad poimenoval Plečnik), katerega izhodišče je predstavljala četrtna kroga, enega ključnih elementov pa osrednja avenija, ki bi povezovala novo pokopališče pri svetem Križu (sedaj Žale) z opuščnim pokopališčem in cerkvijo sv. Krištofa in ob kateri si je mojster zamislil javne stavbe (občinska hiša oz. okrajni magistrat, šole, gledališče) (Plečnik 1929, 91; Prelovšek 1992, 274–77; Krečič 1992, 222–23; Stabenow 1996, 62–66; Prelovšek 2017, 326–30). S tem je bil postavljen temelj za Plečnikova prihodnja razmišljanja o ureditvi območja starega pokopališča, med drugim z vzpostavitev parka slavnih, ki bi hkrati služil tudi kot pomemben urbanistični element, saj bi pomagal usmerjati potek nove trase Linhartove ceste.

Ena prvih stavb na območju današnjega Bežigrada je bila srednjeveška, v 17. in 18. stoletju v več fazah barokizirana, cerkev sv. Krištofa, ki je bila podružnica šempetrške župnije.² Njen pomen se je precej povečal leta 1779, ko so okoli nje uredili osrednje ljubljansko pokopališče (Bajuk 1930, 6; Steska 1940, 31; Lavrič 2012, 19).³ Kot

posledica naraščajočega mesta je bila na prehodu 19. v 20. stoletje sprožena pobuda za gradnjo novega pokopališča pri svetem Križu, kasnejših Žal, za katerega je načrte izdelal dunajski arhitekt Ferdinand Trummler, ki je bilo odprto leta 1906 (Bajuk 1930, 17; Steska 1940, 31; Piškur 2004, 7–8; Sapač 2015, 483). S tem so postopoma prenehali pokopavati za Bežigradom, nadaljnja usoda prostora, ki je predstavljalo versko, pietno in siceršnje središče tega dela Ljubljane, pa je ostala nejasna. Še zlasti v sredini dvajsetih let, ko so dokončno prenehali s pokopi na starem pokopališču, je prostor postal žrtev različnih vandalizmov, pogoste pa so bile tudi kraje kovinskih nagrobnih križev (Piškur in Žitko 1997, 9).

Plečnik se je z območjem pokopališča pri svetem Krištofu prvič ukvarjal že leta 1919, ko je ljubljanskemu škofu dr. Antonu Bonaventuri Jegliču (1850–1937) predlagal povečavo Krištofove cerkve (Prelovšek 1992, 306; Hrausky et al. 1996, 187; Valena 2013, 249, op. 32; Prelovšek 2017, 365).⁴ Intenzivneje pa se je področju posvetil po 1924 v sklopu izdelave regulacijskega načrta. V tem okviru je leta 1927 Matku Prelovšku predlagal, da bi na mestu opuščnega grobišča uredili pokopališče nedolžnih, po potrebi pa tudi nezakonskih otrok ter pokopališče »slavnih mož Slovenije«, s čimer bi ublažili »ostrušujoči učinek navadnega britofa« (Gostiša 1986, 116).⁵ Medtem, ko se je prvi ideji, zaradi nerazumevanja javnosti, kmalu odrekel, čeprav jo mimogrede še navede v obrazložitvi regulacijskega načrta, pa je spominski park ves čas ostal sestavni del arhitektovih razmišljanj, ki ga je z zapisom »park častnih meščanov« vključil tudi v sam regulacijski načrt (Plečnik 1929, 91). S tem predlogom se je navezal na starejše težnje različnih društev in posameznikov, ki so se zavzemali za ureditev pokopališča zaslužnih Slovencev na novem pokopališču pri svetem Križu in za skrb za pomembne grobove pri svetem Krištofu (Piškur in Žitko 1997, 8). Po objavi Plečnikovega regulacijskega načrta se je povečalo zanimalo

1 Muzej in galerije mesta Ljubljane, Plečnikova zbirka, Pismo Matka Prelovška Plečniku, 19. 4. 1924.

2 O zgodovini, arhitekturi in opremi cerkve sv. Krištofa: Lavrič 2012, 7–22.

3 Slednje je nadomestilo srednjeveška ljubljanska pokopališča, zlasti tisti ob nekdanjem frančiškanskem samostanu (na območju današnjega Vodnikovega trga) in ob cerkvi sv. Petra.

4 Načrt za povečavo cerkve sv. Krištofa iz leta 1919 je reproduciran v: Valena 2013, 248.

5 Plečnikovo pismo Matku Prelovšku, 6. 1. 1927, je v lasti Damjana Prelovška. Prepis je objavljen v: Gostiša 1986, 116.

nje za usodo starega pokopališča, tako je na primer v strahu pred njegovo odstranitvijo klasični filolog in glasbenik Marko Bajuk (1882–1961) izdal popis nagrobnikov pomembnih osebnosti na obeh osrednjih ljubljanskih pokopališčih (Bajuk 1930); slednji je predstavljal eno od izhodišč za kasnejši izbor nagrobnikov v spominskem parku (Piškur in Žitko 1997, 9).

Možnosti za realizacijo Plečnikovih načrtov za park slavnih so se pokazale v začetku tridesetih let, ko se je poleg želje po ureditvi središča Bežigrada pojavila tudi potreba po večji cerkvi, saj je bila pri sv. Krištofu načrtovana ustanovitev župnije, kar se je zgodilo 1. januarja 1934 (Zakrajšek 1940, 66). Plečniku se je tedaj ponudila izjemna priložnost, v eni potezi rešiti oba navedena problema, hkrati pa prispevati pomemben spomenik slovenski preteklosti in kulturi. Slednji bi imel ključno vlogo pri krepitvi narodne zavesti, pa tudi pri generiranju narodovega zgodovinskega spomina. Skladno z ambicioznimi načrti, izdelanimi leta 1932 (Hrausky et al. 1996, 184), ki jih je javnosti v reviji *Dom in svet* leto dni kasneje predstavil umetnostni zgodovinar dr. France Stele (1886–1972), bi novo ureditev dobilo celotno območje opuščenega pokopališča, le njegov severozahodni vogal bi »žrtvovali« za novo Linhartovo cesto, v severovzhodnem pa zgradili šolsko poslopje (Stele 1933, 65; Stele 1940, 45–46). Ker zaradi finančnih razlogov ni bilo verjetno, da bi Bežigrad v kratkem dobil novo svetišče, je Plečnik izdelal načrte za prizidek h Krištofovi cerkvi, kasnejšo cerkev sv. Cirila in Metoda, ki je bila ena najizvirnejših povečav sakralnih stavb pri nas. Zasnovana je bila tako, da bi, ko bo nekoč zgrajena nova cerkev, stara lahko prevzela vlogo župnijske dvorane (Stele 1933, 65–66; Stele 1940, 46, 48; Prelovšek 1992, 307; Valena 2013, 248; Prelovšek 2017, 365). Med povečano župnijsko cerkvijo in novo stanovanjsko hišo severno od nje, bi ležal tudi vhod v celoten kompleks. Prizidek h Krištofovi cerkvi bi s svojo neobičajno lego usmerjal z drevoredoma obdano glavno pot, ki bi se iztekla v veliki cerkvi, posvečeni sv. Cirilu in Metodu, sicer pa imenovani Hram slave, ki bila zgrajena vzhodno ob obstoječe, ko bi zadoš-

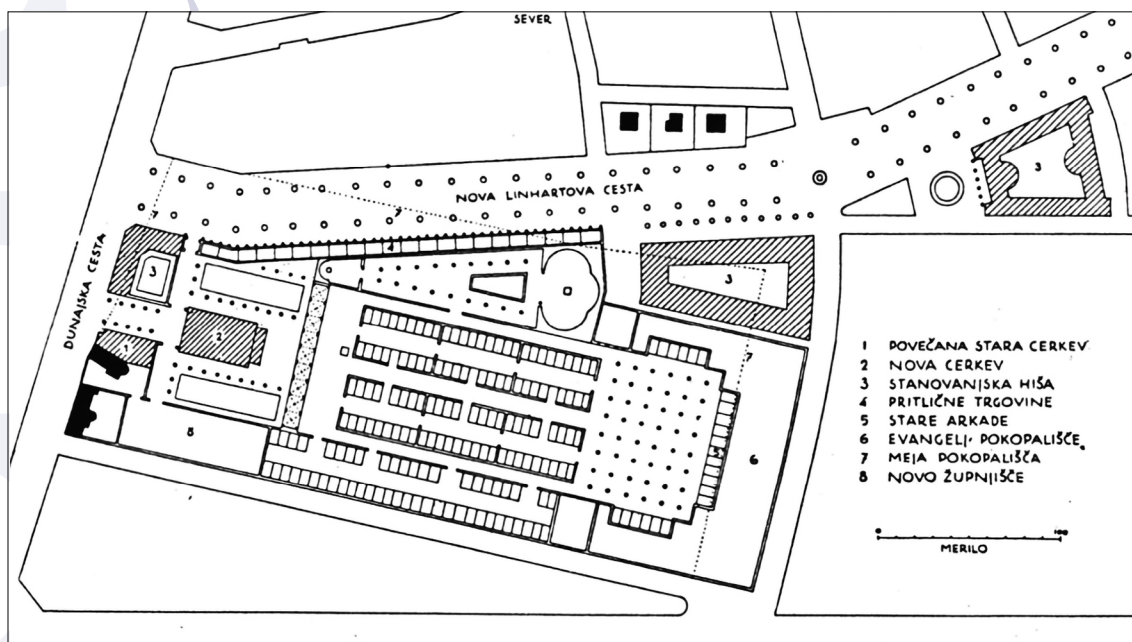
čala finančna sredstva. Izjemno monumentalno stavbo, za katero je načrte izrisal arhitektov študent Edvard Ravnikar (1907–1993), po drugi svetovni vojni eden vodilnih slovenskih arhitektov, bi poudarjal visok ploščat koničast zvonik (Plečnik 1937, s. p.; Gollmann 2005, 33),⁶ ki podobno kot nekateri drugi detajli spominja na v tistem času dograjeno Plečnikovo cerkev Srca Jezusovega v Pragi (zgrajena 1928–1932) (Prelovšek 1992, 307; Prelovšek 2017, 365).⁷ Hram slave bi na obeh straneh obdajal drevored, ki bi obiskovalce pripeljal do preostanka pokopališča, preurejenega v spominski park. Arhitektu so izhodišče za njegovo načrtovanje predstavljale klasicistične arkade na vzhodnem robu pokopališča, zgrajene 1865 (Piškur in Žitko 1997, 10; Sapač 2015, 483).⁸ Pravokotno na njih bi na obeh straneh postavil nove arkade, ki bi skupaj z obstoječimi v tlorisu tvorile obliko črke U. Na tak način bi zamejevale večjo parkovno površino. Na zahodni strani, ob Hramu slave, bi bile zgrajene prehodne arkade, nekakšen vhod na spominski park, tem pa bi proti vzhodu sledil glavni del pokopališča s »sistemom ograjenih malih pokopališč« (osrednji del), grobnicami (ob južnem zidu) ter nasadi in grobovi (na trikotnem delu ob severnem zidu). Med grobnicami glavnega dela pokopališča in arkadami za Hramom slave bi stal govorniški oder, severno steno pa bi z zunanje strani dopolnjeval niz trgovskih lokalov, ki bi usmerjal potek Linhartove ceste. Najpomembnejše nagrobne spomenike je arhitekt nameraval ohraniti *in situ* ali pa postaviti ob prizidek k cerkvi sv. Krištofa oziroma dostop do Hrama slave.⁹ Sočasno z ureditvijo spominskega parka bi evangeličansko

6 Muzej in galerije mesta Ljubljane, Plečnikova zbirka, načrti za Hram slave. Gollmann 2005, 33, ob predstavitvi projekta zgolj pavalno navaja, da gre za načrt cerkve, ne pa tudi katere. Ostale monografske predstavitve Ravnikarja načrta ne obravnavajo.

7 Temeljna literatura o cerkvi Srca Jezusovega v Pragi: Prelovšek 1992, 229–35; Krečič 1992, 126–31; Prelovšek 1996, 565–79; Hrausky et al. 1998, 165–74; Prelovšek 2017, 232–44.

8 Glede na lego rizalita, lahko sklepamo, da so bile klasicistične arkade že prvotno zamišljene v večjem obsegu in so bile le delno zgrajene (Sapač 2015, 483).

9 France Stele je v tem času sestavil seznam 121 nagrobnikov, ki jih je potrebno ohraniti bodisi zaradi zgodovinskega pomena bodisi zaradi oblikovnih značilnosti. Omenjene spomenike je mestna uprava leta 1932 tudi pravno zaščitila (Piškur in Žitko 1997, 10).

Slika 2: Jože Plečnik: Načrt ureditve Častnega pokopališča zaslužnih Slovencev, Ljubljana, 1932 (po: Stele 1933).

pokopališče, ki se je nahajalo vzhodno od starih arkad in je tvorilo samostojno celoto, odstranili oziroma nadomestili s parkom (Stele 1933, 65–66; Stele 1940, 46–47; Piškur in Žitko 1997, 10).¹⁰ Plečnikova rešitev ne bi v enem zamahu rešila le vprašanja opuščene pokopališča in premajhne cerkve, temveč bi vzpostavila pomemben spominski kompleks, kombinacijo arhitekture, nagrobnih spomenikov in zelenih površin, katerega pomen bi daleč presegal okvire Ljubljane in za katerega bi se po Steletovem mnenju moral zavzeti ves slovenski narod (Stele 1933, 65; Stele 1940, 46).

Ta vseslovenski spomenik bi predstavljal enega od ključnih elementov oblikovanja narodne zavesti in bi sodil med tiste narodotvorne spomenike, ki so jih po tedanjih predstavah imeli vsi razviti narodi. »Častno pokopališče zaslužnih Slovencev« (Stele 1933, 65; Stele 1940, 46) bi imelo tudi izjemno vlogo pri kreiranju zgodovinskega spomina slovenskega naroda, ki je

po letu 1918 vstopil v novo politično stvarnost, pri čemer pa bi morali že v začetku določiti, nagrobne katerih oseb bi prezentirali, v čigavi pristojnosti bi bil njihov izbor ipd. V času prve jugoslovanske države smo Slovenci dobili različne ustanove nacionalnega pomena (npr. Univerzo Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani, Univerzitetno biblioteko, Akademijo znanosti in umetnosti, Narodno galerijo), Plečnik pa se je lotil načrtov za vrsto objektov, katerih pomen je daleč presegal mestni nivo (npr. kasnejšo Narodno in univerzitetno knjižnico, neuresničeni načrti za Univerzo in Narodno galerijo v Tivoliju, Banske dvore, Aleksandrove propileje, med drugo svetovno vojno pa npr. za Akademijo znanosti in umetnosti, Odeon)¹¹ in pokopališče pomembnih Slovencev s Hramom slave bi zasedalo osrednjo vlogo med njimi. Posebej pa je potrebno poudariti še en pomen načrta, o katerem v javnosti seveda ni bilo govora. Načrt je nastal v času šestojanuarske diktature, ko je bila poudarjena unitaristična ideja enega jugoslovan-

¹⁰ Evangeljsko pokopališče, na katerem so prenehali pokopavati 1934, je tudi po ureditvi Navja ostalo na svojem mestu, odstranili so ga šele 1956 in posmrtno ostanke prenesli na Zale (Piškur in Žitko 1997, 12, 18).

¹¹ O neuresničenih načrtih za Ljubljano: Krečič 1990; Krečič et al. 2007.

Slika 3: Jože Plečnik: Hram slave, Ljubljana, 1932, zunanjščina in prerez (Muzej in galerije mesta Ljubljane, Plečnikova zbirka).

skega naroda, nacionalna gibanja pa preganjana, zato lahko v tem drznem projektu vidimo tudi neke vrste tihi protest proti uradni politiki beograjskih krogov.

Arhitekturne zglede za Plečnikove načrte, zlasti za monumentalni Hram slave, je predstavil že Damjan Prelovšek (Prelovšek 1992, 307; Prelovšek 2017, 365), medtem ko se dosednji raziskovalci niso posvečali viru same ideje »našega Pantheona« (Stele 1933, 71). Stele v predstavitvi projekta v *Domu in svetu* omenja nekaj spomenikov pri slovanskih narodih, ki igrajo podobno spominsko in narodno konstitutivno vlogo, kot bi jih imela Plečnikova zamisel; Vavel in Skalko v Krakovu, Slavín na praškem Vyšehradu in Mirogoj v Zagrebu (Stele 1933, 71). Vsi naštetí so Plečnikovem načrtu sorodni predvsem po name-

nu, po svoji pietetni, spominski, pa tudi vzgojni in izobraževalni vlogi, skratka vlogi nacionalnega panteona, medtem ko so njihove formalne rešitve popolnoma različne. V obeh poljskih primerih gre za grobnice znotraj cerkve, v češkem za monumentalno grobnico na osrednjem pokopališču, še najbližji po formalni plati je Mirogoj, kjer Stele izpostavi zlasti arkade, pod katerimi so grobovi. Slednje, zgrajene med letoma 1879 in 1917 po načrtih Hermana Bolléja (1845–1926) (Premierl 2000, 74–76), spominjajo na arkade, ki si jih je Plečnik zamislil za okvir parkovnega predela slavnostnega pokopališča.

Ideja nacionalnega spomenika, med katere sodijo tudi »nacionalni panteoni«, je bila v 19. in začetku 20. stoletja precej aktualna v evropski arhitekturi, tako so bili Plečniku na voljo naj-

različnejši bolj ali manj monumentalni zgledi.¹² Posebej pa je potrebno poudariti, da so se v začetku 20. stoletja, torej v času, ko je Plečnik živel na Dunaju, s problemom nacionalnega panteona ukvarjali tudi v šoli njegovega učitelja Otta Wagnerja (1841–1918). Tako je Madžar István Benkó Megyaszy (1877–1959) leta 1903 izdelal načrte za Madžarski panteon, ki si ga je zamislil na hribu Gellert nad Budimpešto, na mestu, kjer se nahaja citadela. Oblikoval ga je kot mogočno stavbo, s povišanim osrednjim delom, kritim s kupolo. Do panteona bi vodil kompleksen sistem klančin, ki bi ga ob vznožju hriba obdajala dva stolpa (Pozzetto 1979, 101). Leto dni kasneje je za diplomsko nalogo Čeh Bohumil Hübschmann (tudi Hypšman, 1878–1961) izdelal načrte Češki panteon, imenovan tudi Gomila preteklosti (Mohyla minulosti). Obsežen kompleks bi tvoril zaključek Vyšehrada, šlo pa bi za veliko stavbo s tlorisom krožnice, ki bi jo kronala betonska kupola velikega razpona, krita z aluminijasto oblogo, podobno tisti pri Wagnerjevi cerkvi sv. Leopolda na Steinhofu. Stavbo bi na obeh straneh obdajal zid, ki bi ga na eni strani zaključil manjši stolp, na drugi pa kip češke legendarne junakinje Libuše v nadnaravni velikosti, višji od same kupole (Pozzetto 1979, 110; Kusáková 2013, 11; Brůhová 2015, 60). Istega leta 1904 je, tokrat neodvisno od Wagnerjeve šole, nastal tudi načrt za Avstrijsko dvorano slave (Österreichische Völker- und Ruhmeshalle) na Leopoldsbergu v 19. dunajskem okraju, ki sta ga izdelala Karl Troll (1865–1954) in Franz Biberhofer (1859–?), za idejnega očeta te »avstrijske Valhale« pa velja pisatelj in filozof Richard von Kralik (1852–1934). Sestavljala bi jo osrednja dvorana s cesarjevim konjeniškim spomenikom, stenskimi poslikavami, kipi, mozaiki in slikanimi okni s prizori iz avstrijske zgodovine od rimskih časov dalje, prostor pa bi obdajali babenberška in habsburška dvorana. Mogočno, bogato okrašeno stavbo, bi tudi v tem primeru kronala kupola, ki bi se v zgornjem delu zaključila s cesarsko krono. Tako kot prejšnja dva, tudi ta ambiciozni projekt ni bil uresničen, in to navkljub dejstvu, da so 1915 zanj

celo razpisali javni natečaj (Kassal-Mikula 1999, 220–21; Telesko 2008, 22).

Plečniku tako ideja nacionalnega panteona brez dvoma ni bila neznana in po vsej verjetnosti je poznal omenjene tri načrte, med drugim zato, ker so nastajali v času, ko je živel in delal na Dunaju.¹³ Seveda pa je rešitev, ki jo je približno tri desetletja kasneje predlagal v Ljubljani, precej drugačna. Izjemna je že lega »Slovenskega panteona«, saj se ta ne bi nahajal na hribu, temveč v ravnini, v novonastajajočem delu mesta, precej večji poudarek pa bi bil namenjen parkovnim površinam, kar je nenazadnje povezano s težnjo po ohranitvi obstoječih nagrobnikov *in situ*. Skupen vsem projektom pa je osrednji objekt monumentalnih mer, vendar se Plečnik odpo-ve kupoli, priljubljeni pod vplivom Wagnerjeve cerkve na Steinhofu, namesto nje pa ima njegov Hram slave unikatno obliko, ki jo odlikuje trikotni zvonik.

Plečnikov ambiciozni načrt je ostal torzo, ključni razlog za njegovo neuresničitev pa ni bilo ne ves čas prisotno pomanjkanje finančnih sredstev (Prelovšek 1992, 307; Prelovšek 2017, 365) ne politika, temveč lastnik zemljišča, ljubljanska škofija. Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman (1883–1959) je sprejel še danes težko razumljivo odločitev, na področju opuščene- ga pokopališča zgraditi nov škofijski kompleks (Prelovšek 1992, 277; Hrausky et al. 1996, 179; Prelovšek 2017, 331). Kasneje je velikopotezni projekt omejil le na gradnjo novega semenišča, imenovanega po misijonarju Frideriku Baragi (Stele 1940, 47; Štrukelj 1940, 69–71; Prelovšek 1992, 307–8; Krečič 1992, 261–65; Hrausky et al. 1996, 179–81; Prelovšek 2017, 366–67). Plečnik se je tako vdal v usodo in leta 1936 izdelal ambiciozne načrte za Baragovo semenišče, stavbo s tlorisom v obliki krožnice, na severni strani obdane z monumentalnim vhodnim krilom. Slednje bi bilo razširjeno z nizom pritličnih trgovin, ki bi usmerjal potek nove trase Linhartove ceste.

13 Zagotovo je poznal Trollove in Biberhoferjeve načrte za Avstrijsko dvorano slave, saj so bili razstavljeni na 2. razstavi Leonove družbe (Kassal-Mikula 1999, 220). Ta je potekala od 3. decembra 1904 do 1. januarja 1905 v Künstlerhaus na Dunaju, Plečnik pa je bil eden od članov organizacijskega odbora razstave (Prelovšek 1979, 195).

12 O problematiki nacionalnih spomenikov: Pevsner 1976, 11–26.

Slika 4: Jože Plečnik: Župnijska cerkev sv. Cirila in Metoda (prizidek cerkve sv. Krištofa), Ljubljana, 1933–1934, porušena 1957–1958 (po: Razbočan 1995).

Semenišče so pričeli graditi 1938 in ga do začetka druge svetovne vojne zgradili približno do polovice, v petdesetih letih pa po načrtih arhitektovega učenca Toneta Bitenca (1920–1977) le zasilno dokončali in namenili profanim funkcijam (Akademijski kolegij, Festivalna dvorana, Kino Soča, Pionirski dom, Mladinsko gledališče), dela so bila končana 1955 (Krečič 1992, 257; Hrausky et al. 1996, 179). Neposredno po začetku gradnje je prišlo do konflikta med arhitektom in vodjem gradnje, inž. Antonom Suhadolcem (1897–1983), ki je menda samovoljno spremenil nekaj detajlov, zato se je Plečnik načrtu odrekel (Krečič 1985, 115; Prelovšek 1992, 308; Krečič 1992, 157; Hrausky et al. 1996, 179; Prelovšek 2017, 367).

S tem, ko je pristal na zamisli ljubljanskega škofa, se je Plečnik sam odpovedal svojemu projektu parka pomembnih Slovencev, resnici na ljubo pa drugih možnosti niti ni imel. Kot nekakšen torzo je ostal le prizidek k cerkvi sv. Krištofa, nova cerkev sv. Cirila in Metoda (1933–1934), izjemno zanimiv objekt, ki priča o Plečnikovem izjemnem občutku za povečevanje

sakralnih stavb, saj je ne le ohranil vse arhitekturno in umetnostno pomembne elemente stare zgradbe, temveč je novo cerkev vkomponiral tako domiselno, da ni »naglasila« baročne predhodnice (Stele 1933, 66–68; Stele 1940, 48–52; Krečič 1992, 257–61; Krečič 1995, 83–86; Hrausky et al. 1996, 185, 187–89; Valena 2013, 247–48). Tudi pri zasnovi prizidka lahko opazujemo Plečnikove težnje po ohranjanju spomina, saj je nekatere nagrobnike iz opuščenega pokopališča dal vzidati v cerkveno zunanjščino (Krečič 1992, 160), prav tako so v cerkev prenesli posmrtno ostanke nekaterih pomembnih Slovencev; njihova imena je Plečnik obeležil na ploščah, ki obdajajo stene prezbiterja (Krečič 1995, 87; Piškur in Žitko 1997, 12).¹⁴

Po propadu projekta pokopališča pomembnih Slovencev je Plečnik skušal »rešiti, kar se rešiti da«. Pomembno spodbudo je predstavljala pobuda mestnega svetnika Viktorja Andrejke (1881–1947), ki se je konec leta 1936 ponovno zav-

¹⁴ Poleg njih so na ploščah navedeni tudi dobrotniki cerkve (Krečič 1992, 159; Razbočan 1995, 20).

Slika 5: Jože Plečnik: Navje, Ljubljana, 1937–1938. (Foto: K. Šmid).

zel za ureditev parka slavnih, na podlagi česar je škof Rožman, po Plečnikovem nasvetu, sklenil mestni občini odstopiti vzhodni del nekdanjega pokopališča, ob klasicističnih arkadah (Stele 1940, 47–48; Mole 1940, 72; Piškur in Žitko 1997, 13). Na tem mestu so po Plečnikovih načrtih v letih 1937–1938 uredili spominski park Navje (Bajuk 1940, 1–2; Mole 1940, 72; Hrausky et al. 1996, 185; Piškur in Žitko 1997, 14–17). Hrbtenico novega projekta so zopet predstavljale obnovljene klasicistične arkade, ki so jih po arhitektovih načrtih na krajših stranicah odprli, s čimer so poudarili njihovo prehodnost.¹⁵ Pod njih je dal Plečnik pokopati nekatere pomembne Slovencev, druge so pokopali v bližino arkad ali pa tja postavili le njihove nagrobnike (Mole 1940, 73). Okolico arkad je Plečnik parkovno uredil, nekaj nagrobnikov, med njimi grob svojih staršev, pa ohranil *in situ*. Park je na južni strani do-

bil vhod, v stene katerega so vzdali fragmente nagrobnikov, železna vrata pa so izdelana iz ograje ene od opuščenih grobnic (Mole 1940, 72–74; Prelovšek 1992, 308; Hrausky et al. 1996, 185; Piškur in Žitko 1997, 14–19; Prelovšek 2017, 367). Navje je bilo od začetka zamišljeno kot spomenik vsem pomembnim Slovincem, na kar kaže tudi dejstvo, da so nanj prepeljali posmrtni ostanke nekaterih pomembnih osebnosti iz drugih ljubljanskih pokopališč, leta 1940 pa so tu pokopali tudi najpomembnejšega slovenskega politika časa med obema svetovnima vojnama, dr. Antona Korošca (1872–1940), kar je bil tudi zadnji pokop na Navju, saj je načrtovane prekope drugih uglednih pokojnikov preprečila druga svetovna vojna. Koroščev grob, v katerega naj bi pokopali tudi njegovega naslednika, dr. Franca Kulovca (1884–1941), je tudi edini, ki ga je zasnoval Plečnik (Hrausky et al. 1996, 185–86; Piškur in

¹⁵ Fotografija arkad pred Plečnikovo prenovi: Piškur in Žitko 1997, 14.

Slika 6: Jože Plečnik: Nagrobnik dr. Antona Korošča in dr. Franca Kulovca, Navje, Ljubljana, 1940. Foto: K. Šmid.

Žitko 1997, 17–18, 76–79).¹⁶ Z ureditvijo Navja se je arhitekt ukvarjal tudi v povojnem času, ko je kot optični zaključek pokopališča dodal stebre, ki so nekoč podpirali balkon Glasbene matice na Vegovi ulici (Hrausky et al. 1996, 33, 185; Piškur in Žitko 1997, 19). Skromen spominski park Navje je tako edini ostanek ambicioznega načrta zadnjega počivališča pomembnih Slovencev, ki že zaradi svoje majhnosti ne igra vloge, namenjene prvotnemu pokopališču slavnih. Kljub temu pa je prav vzpostavitev Navja rešila marsikateri nagrobni spomenik, ki ga sicer uničila zob časa in premajhna kulturna zavest prebivalstva.

V času po drugi svetovni vojni je prišlo do radikalnih posegov v podobo celotnega področja nekdanjega pokopališča (Krečič 1992,

257; Razbočan 1995, 32–38; Krečič 1995, 89–90; Hrausky et al. 1996, 179). V začetku petdesetih let je mestna oblast sklenila ob bežigradski cerkvi postaviti Gospodarsko razstavišče, novo ljubljansko sejmišče, pri čemer so prvi načrti še upoštevali ohranitev svetišča, načrtovali so celo drevored, ki bi cerkev povezal z Baragovim semeniščem. Šele odločba Mestnega ljudskega odbora Ljubljana iz leta 1955, ki je celotno zemljišče namenila sejmski dejavnosti, je zapečatila usodo sakralnega objekta (Mihelič 2001, 94). Prva gradbena dela na območju prihodnjega Gospodarskega razstavišča so se pričela že leta 1954, intenzivneje pa se začelo graditi 1957, ko je bilo sklenjeno, da bo med 22. in 26. aprilom 1958 na novem Gospodarskem razstavišču potekal 7. kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Za ta namen je bila zgrajena Hala A, delo arhitekta Branka Simčiča (1912–2011) (Mihelič 2001, 93–99; Bernik 2004, 318–19; Vardjan 2013,

¹⁶ Dr. Franc Kulovec je umrl v nemškem bombardiranju Beograda, 6. aprila 1941. Pokopali so ga v Beogradu, do nameravanega prekopa njegovih posmrtnih ostankov in pokopa na Navju pa ni prišlo zaradi druge svetovne vojne, tako da je na nagrobniku le napisan (Piškur in Žitko 1997, 77).

226–31), sočasno z gradnjo pa so porušili župniško cerkev, najprej decembra 1957 Plečnikov prizidek, februarja 1958 pa še staro Krištofovo cerkev (Razbočan 1995, 36).¹⁷ Plečnikova cerkev sv. Cirila in Metoda je bila z velikanskim angažmajem tamkajšnjih frančiškanov, še zlasti župnika p. Krizologa Zajca, pod vodstvom Toneta Bitenca predstavljena na Vodovodno ulico (Razbočan 1995, 36; Krečič 1995, 90–92), ne pa tudi baročna cerkev sv. Krištofa, zaradi česar je Plečnikova mojstrovina izgubila svoj estetski učinek (Krečič 1992, 257; Hrausky et al. 1996, 189; Valena 2013, 249, op. 33). Nekaj časa je bila negotova tudi usoda Navja, saj so resno razmišljali o selitvi nagrobnikov na Žale ali katero drugo pokopališče, zaradi česar so bila v spominskem parku dovoljena le nujna vzdrževalna dela (npr. košnja, manjši ureditveni posegi) (Šumi 1960–1961, 123; Piškur in Žitko 1997, 18–20), Plečnik pa je celo pripravil načrte za »novo Navje« v obliki spominske aleje med Žalami in parcelo nasproti njih (Šumi 1960–1961, 123; Hrausky et al. 1996, 185; Piškur in Žitko 1997, 20).¹⁸ Na srečo do selitve ni prišlo in tako so Navje ostale edini ostanek ambicioznega vseslovenskega projekta. Čeprav imajo Navje izjemen zgodovinski in kulturni pomen, pa že zaradi svoje majhnosti, pa tudi večdesetletnega zanemarjanja, ki se je končalo šele v osemdesetih letih, ne igrajo vloge, ki bi jo igral prvotno zamišljeni projekt »častnega pokopališča za služnih Slovencev«.

»Prekrasni arhitektov sen o našem Pantheonu« (Stele 1933, 71) brez dvoma predstavlja enega najbolj dovršenih Plečnikovih načrtov za Ljubljano. Izjemno večplasten projekt, s katerim bi arhitekt rešil vprašanje usode opuščene pokopališča, bi hkrati postavil temelje urbanistični ureditvi Bežigrada in omogočil gradnjo nove žu-

pnijske cerkve, predvsem pa bi imel močan nacionalni naboj, saj bi se na njegovi podlagi sčasoma izoblikovalo eno od kulturnih in pietetnih središč Slovencev. Pomembno bi vplival na oblikovanje zgodovinskega spomina slovenskega naroda, imel pa bi tudi izjemno izobraževalno vlogo. Le obžalujemo lahko, da ambiciozni načrti, nastali v času precejšnjih pritiskov unitaristično usmerjenih beograjskih oblasti, zaradi kratkovidnosti nekaterih akterjev niso bili uresničeni, saj je bila s tem zamujena izjemna priložnost, da bi tudi Slovenci dobili svoj nacionalni spomenik, kot ga ima večina »velikih« narodov.¹⁹

Povzetek

Najpomembnejši slovenski arhitekt Jože Plečnik (1872–1957) se je vse od leta 1924 posvečal urbanističnemu urejanju severnega dela Ljubljane, Bežigrada. V regulacijskem načrtu, objavljenem 1929, je med drugim predlagal rešitev za opuščeno pokopališče pri sv. Krištofu, glavno ljubljansko pokopališče med letoma 1779 in 1906, na katerem je bila ohranjena vrsta nagrobnikov pomembnih Slovencev. V podrobnejših načrtih (1932) je predvidel povečanje cerkve sv. Krištofa, zidavo nove monumentalne cerkve (t. i. Hrama slave), kakor tudi preureditev preostalega območja pokopališča v spominski park, enkratno kombinacijo arhitekture, zelenih površin in grobov pomembnih Slovencev. »Častno pokopališče za služnih Slovencev« bi s tako postalo Slovenski panteon in bi igralo pomembno vlogo pri oblikovanju zgodovinskega spomina in spodbujanju narodne zavesti. Še več, projekt lahko obravnavamo tudi kot tihi protest proti tedanji jugoslovanski politiki, ki je forsirala idejo enotnega jugoslovanskega naroda.

Čeprav je bilo v 19. in zgodnjem 20. stoletju v Evropi zgrajenih ali načrtovanih več nacionalnih panteonov, tematika pa je bila v začetku 20. stoletja priljubljena tudi na Dunaju (še zlasti v šoli Plečnikovega učitelja Otta

17 Na mestu župnijske cerkve sedaj stoji paviljon Jurček, delo Marka Šlajmerja (1927–1969) iz leta 1960.

18 Projekti o opustitvi Navja in preselitvi nagrobnikov na Žale so bili aktualni vse do leta 1980, ko je selitev, za katero so že potekale priprave, preprečilo nasprotovanje Društva slovenskih pisateljev, Društva za varstvo okolja Ljubljane in nekaterih drugih organizacij in posameznikov. Nekaj časa je celo veljalo, da Navje predstavlja oviro širitvi glavne železniške postaje. Šele 1981 je Skupščina mesta Ljubljana sprejela sklep o obnovi in trajnem vzdrževanju spominskega kompleksa Navje na obstoječi lokaciji (Piškur in Žitko 1997, 20; Arh Kos 1997, 22).

19 Raziskave za pričujoči prispevek so potekale na ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta, v okviru raziskovalnega programa Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru (P6-0061), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, in na Univerzi v Mariboru, Filozofski fakulteti, v okviru aplikativnega raziskovalnega projekta Mapiranje urbanih prostorov slovenskih mest v zgodovinskem okviru. Modernistična Nova Gorica in njeni konteksti (L6-8262), ki ga sofinancirajo Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter Mestna občina Nova Gorica.

Wagnerja), je potrebno poudariti, da Plečnikova rešitev iz arhitekturnega vidika ne spominja na nobenega od starejših nacionalnih panteonov.

Žal Plečnikova zamisel nikoli ni bila uresničena, ker se je lastnica zemljišča, ljubljanska škofija, odločila na njem zgraditi novo stavbo semenišča (ki jo je prav tako načrtoval Plečnik). Od prvotnega projekta je bil tako uresničen le prizidek k cerkvi sv. Krištofa, tj. župnijska cerkev sv. Cirila in Metoda, ki so jo zgradili med letoma 1933 in 1934. Poleg tega pa je bil v letih 1937–1938 na vzhodnem robu nekdanjega pokopališča po Plečnikovih načrtih urejen manjši spominski park Navje.

Po drugi svetovni vojni je bilo celotno območje nekdanjega pokopališča znova preurejeno, saj se je lokalna oblast odločila na njem zgraditi mestno sejmišče (Gospodarsko razstavišče), ki so ga začeli graditi 1954, gradnjo pa je pospešila odločitev, da bo v aprilu 1958 na njem potekal 7. kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Sočasno z izgradnjo Hale A (Branko Simčič, 1957–1958) je bila podrti bežigradska župnijska cerkev in le Plečnikov prizidek je bil kasneje rekonstruiran na drugi lokaciji, ne pa tudi cerkev sv. Krištofa. Tudi usoda Navje je bila kar nekaj desetletij nejasna, saj so bili načrti za selitev nagrobnikov na glavno ljubljansko pokopališče, Žale, aktualni vse do leta 1980. Čeprav se je situacija precej izboljšala po letu 1981, ko je bilo Navje spomeniško zaščiteno, pa spominski park zaradi svoje majhnosti, pa tudi desetletij zanemarjanja, ne igra vloge, ki bi jo "Častno pokopališče zaslužnih Slovencev".

Danes lahko le obžalujemo, da ni prišlo do uresničitve Plečnikovega Slovenskega panteona, saj bi ta predstavljal izjemno arhitekturno rešitev, pomembno sredstvo za oblikovanje slovenskega zgodovinskega spomina, imel pa bi tudi pomembno vzgojno-izobraževalno vlogo in bi bil ključen za spodbujanje slovenske narodne zavesti.

Summary

The most important Slovenian architect Jože Plečnik (1872–1957) was 1924 engaged in the urban planning of Ljubljana's northern district Bežigrad. In his urban plan, published in 1929, he also proposed the solution for the abandoned St. Christopher cemetery, which was the main cemetery of Ljubljana from 1779 until 1906 and thus contained the graves of many important Slovenians. In his detailed plans (1932) Plečnik proposed the en-

largement of St. Christopher church, construction of the new monumental church (so-called Hall of Fame) as well as rearrangement of the rest of cemetery in the memorial park, unique combination of architecture, nature and tombs of important Slovenians. "Honorary cemetery of important Slovenians" would thus become a Slovenian Pantheon and would play an important role in defining the historical memory as well as creating the national consciousness. Furthermore, the project can also be observed as a kind of protest against contemporary Yugoslav politics, who promote the idea of a single Yugoslav nation.

Although several national pantheons were built or designed in Europe in 19th and early 20th century and that the topic of national pantheon was popular in early 1900's Vienna (especially in the school of Plečnik's teacher Otto Wagner) Plečnik's solution is unique from architectural point of view and does not resemble any of the older national pantheons.

Unfortunately, the project was never executed, because the owner of the territory, the Diocese of Ljubljana, decided to build a new priest seminary building (also designed by Plečnik) in the middle of it. From the original project only the extension of St. Christopher church, i. e. the parish church of St. Cyril and Methodius, was constructed in 1933–1934. In addition, on the eastern part of former cemetery the much smaller Navje memorial park was established according to Plečnik's plan in 1937–1938.

After the Second World War the whole territory of former cemetery was rearranged again, because the local authorities decided to build a city fair (Ljubljana Exhibition and Convention Centre). The construction started in 1954, but the decision to hold there the 7th Congress of the League of Communists of Yugoslavia on April 1958, stimulated the construction significantly. For that reason, the exhibition hall A (Branko Simčič, 1957–1958) was built and at the same time Bežigrad parish church was demolished. Only Plečnik's extension, church of St. Cyril and Methodius, was later reconstructed on another location, while St. Christopher church was not. Also the destiny of Navje Memorial park remained open for several decades, since the plans for removing the grave-stones to Žale Central cemetery were current until 1980. Although the situation has much improved since 1981, when Navje Memorial park was put under mon-

ument protection, due to its smallness and decades of neglecting, Navje never played the role that "Honorary cemetery of important Slovenians" would.

From today's point of view, we can only regret, that Plečnik's Slovenian Pantheon was never executed, since it would be a unique architectural solution, an important mean of creating the Slovenian historical memory, it would have a significant pedagogical role and it would be crucial for establishing Slovenian national consciousness.

Viri in literatura

Muzej in galerije mesta Ljubljane, Plečnikova zbirka

Arh Kos, M. 1997. "Spomeniškovarstvena problematika Navja po letu 1980." V *Ljubljansko Navje*, ed. M. Piškur in S. Žitko 22–24. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Bajuk, M. 1930. *Vodnik po ljubljanskih pokopališčih*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.

Bajuk, M. 1940. *Navje*. Ljubljana: Kulturni odsek mestnega poglavarstva.

Bernik, S. 2004. *Slovenska arhitektura dvajsetega stoletja / Slovenian Architecture of the Twentieth Century*. Ljubljana: Mestna galerija.

Brůhová, K. 2015. "Architektura Bohumila Hübschmanna: konstrukce a estetika." *Beton: technologie, konstrukce sanace* 5: 60–63.

Fabiani, M. 1899. *Regulacija deželnega stolnega mesta Ljubljane*. Dunaj: samozaložba.

Gollmann, K. F. 2005. *Edvard Ravnikar: Bauten und Projekte: Die Fortsetzung einer mitteleuropäischen Architekturtradition*. Wien-Graz: Neuer Wissenschaftlicher Verlag.

Gostiša, L., ur. 1986. *Arhitekt Jože Plečnik: Razstava v Ljubljani 1986*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Hrausky, A., J. Koželj in D. Prelovšek. 1996. *Plečnikova Ljubljana: Vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: Dessa.

Hrausky, A., J. Koželj in D. Prelovšek. 1998. *Plečnik v tujini: Vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: Dessa.

Kassal-Mikula, R. 1999. "Karl Troll und Franz Biberhofer 1904: Österreichische Ruhmeshalle auf dem Leopoldsberg." V *Das ungebauete Wien: Projekte für die Metropole: 1800 bis 2000*, 220–21. Wien: Historisches Museum der Stadt Wien.

Krečič, P., ur. 1985. *Plečnik in jaz: Pisma Jožeta Plečnika Antonu Suhadolcu: Suhadolčevi spomini na Plečnika*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.

Krečič, P., ur. 1990. *Monumentalni (nerealizirani) načrti za Ljubljano Jožeta Plečnika*. Ljubljana: Arhitekturni muzej Ljubljana.

Krečič, P. 1992. *Jože Plečnik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Krečič, P. 1995. "Sveti Krištof in sveta Ciril in Metod." V *Naš Bežigrad: župnija sv. Ciriila in Metoda Ljubljana Bežigrad ob šestdesetletnici 1934–1994*, uredil Franci Seničar, 78–94. Ljubljana: Župnijski urad Ljubljana-Bežigrad.

Krečič, P., V. Miškovič in D. Prelovšek. 2007. *Da ne pride v pogin in pozabljenje: Plečnikova vizija Ljubljane – slovenskih Aten: arhitektov dar knjižnici*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.

Kusáková, A. 2013. "Bohumil Hypšman – moderní architekt v historickém městě." Dipl. naloga, Univerzita Karlova v Praze.

Lavrič, A. 2012. "Ljubljanska cerkev sv. Krištofa za Bežigradom." *Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 60 (1): 7–22.

Lenarčič, V. 1940. "Razvoj Bežigrada." V *Naš Bežigrad: V luči zgodovine, kulture, gospodarstva*, uredila Vilko Fajdiga in France Jesenovec, 36–44. Ljubljana: Stavbarska zadruga Bežigrajski dvor.

Mihelič, B. 2001. "Gospodarsko razstavišče." V *20. stoletje: Arhitektura od moderne do sodobne: Vodnik po arhitekturi*, uredila Damjana Prešeren, 93–99. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Mihelič, B. 2008. "Maks Fabiani in dunajski urbanizem na prelomu 19. stoletja." *Urbani izziv* 19 (1): 5–10.

- Mole, R. 1940. "Navje." V *Naš Bežigrad: V luči zgodovine, kulture, gospodarstva*, uredila Vilko Fajdiga in France Jesenovec, 72–78. Ljubljana: Stavbarska zadruga Bežigrajski dvor.
- Pevsner, N. 1976. *A History of Building Types*. London: Thames and Hudson.
- Piškur, M. in S. Žitko. 1997. *Ljubljansko Navje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Piškur, M. 2004. *Ljubljanske Žale: Vodnik po pokopališču*. Ljubljana: Družina.
- Plečnik, J. 1929. "Studija regulacije severnega dela Ljubljane." *Dom in svet* 42 (3): 91.
- Plečnik, J., ed. 1937. *Lučine: Nadaljevanje: 118 izbranih del arhitektov Tehnike Univerze ljubljanske: 1929–1937*. Ljubljana: Ognjišče akademikov arhitektov.
- Prelovšek, D. 1979. *Josef Plečnik: Wiener Arbeiten von 1896 bis 1914*. Wien: Edition Tusch.
- Prelovšek, D. 1992. *Josef Plečnik (1872–1957): Architectura perennis*. Salzburg-Wien: Residenz Verlag.
- Prelovšek, D. 1996. "Kostel Nejsvětějšího Srdce Páně v Praze." V *Josip Plečnik: Architekt Pražského hradu*, uredili Zdeněk Lukeš, Damjan Prelovšek in Tomáš Valena, 565–79. Praha: Správa Pražského hradu.
- Prelovšek, D. 2017. *Jože Plečnik: Arhitektura večnosti: Teme, metamorfoze, ideje*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Premierl, T. 2000. "Bolléov Mirogoj – nadržastanje vremena i stila." V *Historicizam u Hrvatskoj* 1, 73–79. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt.
- Pozzetto, M. 1979. *La scuola di Wagner 1894–1912: Idee, premi, concorsi*. Trieste: Comune di Trieste.
- Pozzetto, M. 1983. *Max Fabiani: Ein Architekt der Monarchie*. Wien: Edition Tusch.
- Pozzetto, M. 1997. *Maks Fabiani – vizije prostora*. Kranj: Libra.
- Razbočan, R. 1995. "Kronološki prikaz ustanovitve in delovanja župnije." V *Naš Bežigrad: župnija sv. Cirila in Metoda Ljubljana Bežigrad ob šestdesetletnici 1934–1994*, uredil Franci Seničar, 7–77. Ljubljana: Župnijski urad Ljubljana-Bežigrad.
- Sapač, I. 2015. "Katalog pomembnejših klasičističnih, bidermajerskih in historističnih arhitekturnih stvaritev na območju Republike Slovenije." V Sapač, I. in F. Lazarini. *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*, 361–677. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Fakulteta za arhitekturo.
- Stabenow, J. 1996. *Jože Plečnik: Städtebau im Schatten der Moderne*. Braunschweig-Wiesbaden: Vieweg.
- Stele, F. 1933. "Hram Slave pri sv. Krištofu." *Dom in svet* 46 (1–2): 64–71.
- Stele, F. 1940. "Veliki načrti." V *Naš Bežigrad: V luči zgodovine, kulture, gospodarstva*, uredila Vilko Fajdiga in France Jesenovec, 44–55. Ljubljana: Stavbarska zadruga Bežigrajski dvor.
- Steska, V. 1940. "Iz nekdanjih dni." V *Naš Bežigrad: V luči zgodovine, kulture, gospodarstva*, uredila Vilko Fajdiga in France Jesenovec, 25–31. Ljubljana: Stavbarska zadruga Bežigrajski dvor.
- Štrukelj, T. 1940. "Baragovo semenišče." V *Naš Bežigrad: V luči zgodovine, kulture, gospodarstva*, uredila Vilko Fajdiga in France Jesenovec, 69–71. Ljubljana: Stavbarska zadruga Bežigrajski dvor.
- Šumi, N. 1960–1961. "Ljubljana, prenos in preureditev Navja." *Varstvo spomenikov* 8: 123.
- Telesko, W. 2008. *Kulturraum Österreich: Die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- Valena, T. 2013. *O Plečniku: Prispevki k preučevanju, interpretaciji in popularizaciji njegovega dela*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Vardjan, M. 2013. "Hala A Gospodarsko razstavišče Ljubljana." V Čelik, M., M. Vardjan in B. Zupančič. *Pod skupno streho: Moderne javne zgradbe iz zbirke MAO in drugih arhivov*, 226–31. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje.

Zakrajšek, K. 1940. "Od sv. Krištofa do sv. Cirila in Metoda." V *Naš Bežigrad: V luči zgodovine, kulture, gospodarstva*, uredila Vilko Fajdiga in France Jesenovec, 56–68. Ljubljana: Stavbarska zadruga Bežigrajski dvor.